



## Шляхи розвитку первісного суспільства

---

© Ю. В. Павленко

*У статті автор намагається виділити головні напрямки господарського розвитку первісного суспільства на окремих стадіях його поступу.*

Сьогодні вже неможливо не визнавати якісні відмінності між суспільствами, які пройшли однаковий етап формаційного розвитку. Між тим поліваріантність історичного поступу у свою чергу потребує обговорення проблем періодизації суспільного руху.

Метою періодизації є виділення якісних етапів розвитку досліджуваного об'єкта. Однак періодизації можуть різнитися між собою не тільки за галузевими межами, якими обумовлені якісні етапи еволюції, а й за рівнями абстрагування від емпіричної дійсності. Яскравим прикладом останнього є обговорення у попередніх номерах журналу «Археологія» проблем періодизації первісної історії у статтях К. П. Бунятян та В. Ф. Генінга<sup>1</sup>. Автори мають єдину теоретичну платформу, спільну мету дослідження, однак по-різному розуміють проблему. Якщо В. Ф. Генінг розробляє періодизацію суто у межах первісності, то К. П. Бунятян трактує розвиток первісності в плані подальших перспектив суспільного розвитку. За першою концепцією первісність поділяється на три, а за другою — на дві стадії (у рамках яких, на думку К. П. Бунятян, в свою чергу можна виділити кілька періодів).

На наш погляд, подолання штучного протиріччя між періодизаційними схемами двох названих дослідників слід шукати у розробці питань шляхів розвитку докласових суспільств. За В. Ф. Генінгом, на своїй другій стадії еволюція первісної метаформації набуває двох головних напрямів господарського і відповідно соціально-економічного розвитку. Точніше від переважно привласнюючого за характером типу господарства відокремлюється землеробсько-тваринницька діяльність. Певний час вони розвиваються паралельно. Однак згодом еволюція привласнюючої діяльності набуває тупикового стану, в той час як розвиток відтворюючих господарчих форм зумовлює подальший поступ продуктивних сил та формування ранньокласових суспільних відносин.

У цьому контексті привласнюючий та відтворюючий типи економіки, що, безумовно, мають значною мірою стадійний характер, ми можемо розглядати з певного моменту протягом деякого часу як два головних шляхи еволюції господарської діяльності. Перший з них повністю охоплює першу і, частково, другу стадії розвитку первісності, тоді як інший — частково другу, цілком третю, і далі всі наступні, притаманні історії людства.

Щодо періодизації поступу докапіталістичних експлуаторських

<sup>1</sup> Бунятян К. П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія.—1989.— № 1.— С. 6—19; Генінг В. Ф. Проблеми формаційної структури первісності // Археологія.—1989.— № 2.— С. 44—55.

суспільств, то позиція автора висловлена досить докладно<sup>2</sup>. Її суть у тому, що в межах цього формаційного ступеня слід виділяти дві окремі стадії: ранньо-класові та станово-класові суспільства. Відповідні суспільства розвивались принаймні двома шляхами: східним та, починаючи з античного часу, західним, європейським, у контексті якого й склалися можливості для становлення буржуазних відносин. На нашу думку, відмінності шляхів розвитку східних та західних класових суспільств пояснюються полілінійністю господарської та соціально-економічної еволюції первісних суспільств. Виявлення цих ліній (шляхів) та стисла характеристика їх розвитку і є метою запропонованої статті.

*Рання первісність*, або перша стадія розвитку первісного ладу, характеризується нероздільним пануванням мисливсько-збиральницької діяльності, за якої суспільство забезпечувало себе необхідним, а інколи й надлишковим продуктом. Протягом усієї ранньопервісної історії людства кількість матеріальних благ, що їх людина брала з навколишнього середовища, майже не збільшувалася. Зменшення промислової фауни за часів пізнього плейстоцену змушувало людей шукати нові галузі добування їжі та удосконалювати чи винаходити нові засоби виробництва. Наприкінці пізнього палеоліту виникає мікролітична технологія, яка сприяла винайденню у Середземномор'ї лука із стрілами та жнивварських ножів. Зазначені інновації значно нівелювали способи добування їжі населенням різних екологічних зон.

У пізньому палеоліті Л. Л. Залізник виділяє три шляхи розвитку переважно мисливського господарства, пов'язані з колективним полюванням на тварин на відкритій (насамперед прильодовиковій) місцевості, індивідуальним мисливством у закритих, гірських та лісових ландшафтах, із промислом морських ссавців та деяких представників іхтіофауни на узбережжях<sup>3</sup>. Разом з тим, на нашу думку, слід розглядати як самостійний шлях розвитку ранньопервісного суспільства і збиральницькі колективи в джунглях та на узбережжях тропічної зони.

Можна припустити й наявність археологічно ще невідомого найдавнішого етапу існування виду *Homo sapiens* за часів найбільшого поширення неандертальців, коли ще мізерне за кількістю людство (власне люди сучасного типу, а не перехідні від тварини до людини істоти) мешкало у якомусь досить обмеженому районі земної кулі (рифтова зона Південно-Східної Африки?). Для того найдавнішого так би мовити «ранньоверхньопалеолітичного» етапу, який мав сягати значно глибше сорокового тисячоліття до нашого часу, ймовірно, притаманним міг бути недиференційований збиральницько-мисливський господарський комплекс, цілком ефективний на берегах озер та річок тропічної савано-лісової смуги.

Генезис означених типів ранньопервісних суспільств та відповідних шляхів поступу власне пізнього палеоліту слід пов'язувати, як нам уявляється, уже з розселенням людей з окреслених В. П. Алексеевим<sup>4</sup> двох первинних ареалів расогенезу: західного — у межах Передньої Азії та Північно-Східної Африки, та східного — у Китаї. В обох випадках збігаються різні ландшафти: вкриті лісами передгір'я і прорізані річковими долинами степи та лісостеп. На південь від кожного з цих ареалів простягалися тропічні джунглі, на північ — холодні, але сприятливі для існування великих стадних ссавців прильодовикові тундростепи. Крім того, мешканці обох ареалів мали прямиий вихід до багатих на істивну біомасу океанських та морських узбереж.

Щодо збирачів тропічних лісів, розмірковувати про яких ми можемо на підставі певних археологічних та навіть деяких етнографічних

<sup>2</sup> Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989. — С. 258—270.

<sup>3</sup> Залізник Л. Л. О характере общины позднелолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 59, 60; Залізник Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. — 1988. — № 64. — С. 17—19.

<sup>4</sup> Алексеев В. П. География человеческих рас. — М., 1974. — С. 127—143.

матеріалів Південно-Східної Азії<sup>5</sup>, то можна стверджувати, що їх розвиток протягом тривалого часу був надто помірним. Без особливих труднощів у джунглях та по берегах водойм вони знаходили все необхідне для існування, насамперед їжу, оскільки потреби в одязі, взутті та постійних житлах вони не відчували, а знаряддя праці майже повністю вичерпувалися дерев'яними та бамбуковими палицями. Каміння—грубо обтесана галька—використовувалося для загострення таких палиць та головним чином з метою розтрощення панцирів їстівних молюсків, які разом з плодами та корінням і становили основу їх раціону. Щоб здобути таку їжу, не було потреби не лише в якихось особливих знаряддях праці, а й у відносно стійких, структурованих соціальних угрупованнях, які в ті часи могли бути обумовлені лише необхідністю організації трудової діяльності та статевікового розподілу праці.

Разом з тим, можливо, завдяки традиційно розвинутому вжитку природних ресурсів, характерних для цієї зони, а також власному накопиченню чи перейманню у сусідів позитивного досвіду щодо діяльності в інших галузях (зрозуміло, з використанням нових знарядь праці), у переважно збиральницьких суспільствах тропічних лісів за доби раннього голоцену відбувались важливі зміни господарського профілю. Зростала питома вага мисливства, рибальства та спеціалізованого збиральництва, але за сприятливих умов починало переростати у ранні форми землеробства. Йшло формування осілих суспільств зрілої первісності, заснованих переважно на рибальстві та землеробстві з деякими елементами тваринництва.

Істотно відрізнявся розвиток мисливських колективів відкритих (переважно прильодовикових) просторів<sup>6</sup>. Їх виникнення пов'язане з якісним упорядкуванням трудового процесу та суспільних відносин, адаптацією до суворих умов існування у тундростепах. Виживання людей за цих обставин можливе було лише завдяки зусиллям трудових колективів, формувань, з чітким статевіковим розподілом праці, переважно гуртовою трудовою діяльністю та, як нам здається, чіткою системою домінування-лідерства у межах окремих общин. Класичним зразком такого суспільства можна вважати групи мисливців на мамонтів, дещо менші—на бізона, коня та північного оленя. За доби пізнього палеоліту такі мисливські спільності мешкали на території Європи і Сибіру.

Означений тип господарської діяльності міг тривалий час забезпечувати відносно високий рівень споживання та, відповідно, сприятливі умови для розвитку культури. Однак за умов глобальної екологічної кризи на межі плейстоцену та голоцену, що знаменувала завершення льодовикового періоду, набутий досвід мисливців на стадних тварин вже не міг забезпечити їм подальшого існування. Частина населення змушена була рухатися на північ (північний схід) за стадами оленів<sup>7</sup>. Досягаючи арктичних узбереж, деякі з них переорієнтували свою діяльність відповідно до потреб полювання на морських ссавців, лучіння риби тощо. Останнє виявилось більш сприятливим для розвитку господарської самостійності окремих локально-родових груп,

<sup>5</sup> *Борисковский П. И.* Древний каменный век Южной и Юго-Восточной Азии.—Л., 1971; *Борисковский П. И.* Некоторые проблемы палеолита Южной и Юго-Восточной Азии.—М., 1973; *Охотники, собиратели, рыболовы.*—Л., 1972; *Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община.—М., 1979; *История первобытного общества.*—М., 1986.—Т. 2.

<sup>6</sup> *Ефименко П. П.* Первобытное общество.—К., 1953; *Борисковский П. И.* Палеолит Украины.—М.—Л., 1953; *Борисковский П. И.* Древнейшее прошлое человечества.—Л., 1979; *Абрамова З. С.* Палеолитическое искусство на территории СССР.—М.—Л., 1962; *Бибииков С. Н.* Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // *СА.*—1969.—№ 4; *Бибииков С. Н.* Мезин. «Праздничный дом» и костяной музыкальный комплекс // *СА.*—1978.—№ 3; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Каменный век.—М., 1973; *Формозов А. А.* Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР.—М., 1977; *Археология УССР.*—К., 1985.—Т. 1; *Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя украинского Полесья эпохи финального палеолита.—К., 1989 та ін.

<sup>7</sup> *Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя...—С. 80—89.

котрі, як про це свідчать відповідні етнографічні матеріали<sup>8</sup>, зимували разом на спеціальних стійбищах. Згодом окремі групи, наприклад ескімоси Північно-Західної Аляски<sup>9</sup>, навчилися полювати на китів, що сприяло розвитку їх колективної діяльності та осілості, а далі виникненню громад на засадах суворої організації виробництва та підвищення ролі суспільних лідерів. Є підстави вважати, що означені колективи у деяких регіонах вийшли на рівень зрілого первісного суспільства, але їх подальший розвиток, позбавлений можливості стосунків з представниками більш розвинутих етносів, став неможливим.

У порівнянні з суспільствами, про які йшлося вище, значно ширші можливості мали мисливсько-збиральницькі групи закритих ландшафтів. Їх мешканці добували їжу переважно індивідуально, однак з огляду на негарантованість вдачі кожного при цьому, гуртом розподіляли набутки особистої діяльності членів своєї громади. Зрозуміло, що за такої системи добробут людей залежав насамперед від якості промислових знарядь та особистого досвіду і хисту кожної окремої людини. Пануючі реципрокні відносини, за яких кожний вносив до комори громадського споживання якомога більше заради того, щоб отримати від громади також більше, ніж інші, але вже у вигляді вшанування та як знак власного престижу<sup>10</sup>, стимулювали особисті пошуки засобів удосконалення трудової діяльності. Повсякденні потреби разом із суспільним заохоченням до підвищення продуктивності праці особи забезпечували відносно швидкі темпи технічного прогресу. Уже за доби фінального плейстоцену це сприяло виникненню мікролітичних знарядь праці та засобів дистанційного бою.

Поширення мікролітичних знарядь праці означало перехід від другого, пізньовірхньопалеолітичного етапу до третього, мезолітичного, або, як дехто ще називає його — епіпалеолітичного. Протягом останнього спостерігається відносне нівелювання господарчих зон (хоч між тим зберігається їх яскрава специфіка), насамперед, завдяки поширенню індивідуальних засобів полювання на дичину середніх розмірів. У деяких (переважно степових) місцевостях ще вдаються інколи до колективних загонних методів полювання, у тундрових застосовується сезонний покол північних оленів, на арктичних узбережжях ефективним стало полювання на морських ссавців, а в джунглях та на узбережжях тропічних морів переважно зберігалися збиральницькі форми діяльності. Однак на початку голоценової доби майже в усьому світі стверджувався мисливсько-збиральницький тип діяльності, який своїм вищим рівнем розвитку завдячував застосуванню лука і стріли.

Важливі процеси відбувалися й у сфері соціальних відносин. Підвищення ефективності індивідуального полювання та ролі спеціалізованого збиральництва (переважно — злаків) у деяких субтропічних місцевостях поглиблювало статевовіковий розподіл праці між чоловіком та жінкою як суб'єктами трудового процесу. Відповідно, індивідуалізація праці при посиленні взаємної зацікавленості у результатах праці чоловіка та жінки сприяла зміцненню, або, як гадає К. П. Бунятян<sup>11</sup>, виникненню парної сім'ї. Це спричиняє подальше уособлення системи споживання, але принцип реципрокності не втрачає свого значення. Співіснування реципрокної системи з подальшою парцеляризацією окремих малих сімей стверджує якісно новий тип общини, у межах якої виникає ґрунт для особистої конкуренції представників окремих сімей у їх боротьбі за лідерство. Однак справжнього розвитку все це набуває вже за часів класичної первісності.

*Класична первісність*, або друга стадія розвитку первісного суспільства, характеризується досить тривалим співіснуванням привласнюючої економіки, яка досягає своєї максимальної продуктивності у

<sup>8</sup> Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община ... — С. 186, 187.

<sup>9</sup> Там же. — С. 187, 188.

<sup>10</sup> Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982. — С. 66.

<sup>11</sup> Бунятян К. П. Вказ. праця. — С. 15.

вигляді високоспеціалізованого рибальства та морського звіробійного промислу, а також землеробсько-тваринницьких методів господарювання, що інтенсивно поширюється у цей час. Останні вже наприкінці стадії класичної первісності забезпечували у порівнянні з найдосконалішими привласнюючими формами помітний добробут, хоч екологічні умови далеко не всюди сприяли їх поширенню.

Для цієї доби насамперед характерна можливість людських угруповань, що перейшли до осілого способу життя, постійно виробляти значний надлишковий продукт, який майже повністю йшов на забезпечення розширеного відтворення народонаселення. Завдяки цьому чисельність людства та густина його розселення у всесвітньому масштабі значно зросли. Як справедливо підкреслює В. Ф. Генінг, об'єктивною метою усієї первісної доби було, насамперед, забезпечення зростання народонаселення як вирішального фактора системи виробництва<sup>12</sup>.

Зауважимо, що стадію класичної первісності пройшли не тільки ранні землеробсько-тваринницькі, а значною мірою й спеціалізовано-рибальські та приморсько-промислові суспільства. Можливості самостійного розвитку останніх на цьому й вичерпуються. Зосередимось тепер на проблемі виникнення відтворюючого господарства.

Проблема появи землеробства (на ґрунті якого, як вважають сучасні дослідники<sup>13</sup>, і виникло тваринництво) останніми десятиріччями стала об'єктом значної уваги<sup>14</sup>. У цілому вдалося пов'язати найдавніші, первинні землеробські культури з встановленими М. І. Вавіловим центрами походження культурних рослин. Доведено, що виникненню землеробства передувало досить продуктивне збиральництво, завдяки якому людина усвідомила вегетативні властивості рослин та створила відповідні знаряддя праці.

Однак доказ генезису землеробства із збиральництва ще не дає відповіді на головне питання: чому люди замість того, щоб збирати готовий врожай на місцях природного зростання їстівних рослин, починають обробляти та засівати землю в інших місцевостях — біля осередків свого постійного мешкання? Відповідь на це питання веде до постановки іншої проблеми: на базі яких форм господарювання відбувається становлення осілого способу життя?

Згідно з досить обґрунтованою точкою зору В. Ф. Генінга<sup>15</sup>, осілість, що характеризує стадію класичної первісності, є насамперед результатом переорієнтації значної частини людства наприкінці мезолітичного етапу на використання харчових ресурсів водою. Передусім у деяких місцевостях це було пов'язано з катастрофічним (завдяки поширенню знарядь дистанційного бою та, подекуди, значних екологічних змін) зменшенням промислових тварин та винаходом спеціальних рибальських знарядь. Експлуатація водних ресурсів, зрозуміло, сприяла концентрації населення поблизу річок, озер та морських узбереж, де й з'являлися перші стаціонарні поселення.

Звичайно, люди відходили досить повільно від традиційних рухомих форм життя і, як добре відомо за матеріалами етнографії, навіть за умов постійних поселень, працездатна частина громади протягом тижнів, а інколи й місяців провадила їх за межами, полюючи на звіра та збираючи їстівні рослини. Однак скорочення чисельності промислових тварин та успіхи рибальства все більше зосереджували увагу людей на багатстві водоймищ. Неабияке значення осілий спосіб життя мав і для вагітних та жінок, що доглядали за малими дітьми. Зрозуміло, що прагнення наблизити до своїх осель ділянки з їстівними рос-

<sup>12</sup> Генінг В. Ф. Вказ. праця.— С. 50.

<sup>13</sup> Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства.— М., 1980.

<sup>14</sup> Массон В. М. Поселение Джейтун (проблема становления производящего хозяйства) // МИА.— 1971.— Вып. 180; Массон В. М. Экономический и социальный строй древних обществ.— Л., 1976; Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока.— М., 1982; Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 232—257; История первобытного общества ...— С. 243—272; Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.

<sup>15</sup> Генінг В. Ф. Вказ. праця.— С. 50.

линами, набувало дедалі вагомішого сенсу, тим більше, що для зростання останніх на здобрених органічними залишками ґрунтах навколо селищ, розташованих біля води, складалися досить сприятливі умови.

Таким чином, можна стверджувати, що для виникнення землеробства потрібні були принаймні три умови (не враховуючи кризи переважно мисливської та неспеціалізованої збиральницької ранньопервісної орієнтації господарювання, що передувала їм). По-перше, наявність у природному середовищі видів рослин, які за своїми біологічними властивостями принципово піддаються доместикації та штучній селекції. По-друге, накопичення необхідного досвіду, на базі багатівкової практики спеціалізованого збиральництва, уявлень про вегетативні властивості рослин та відповідних більш-менш досконалих знарядь праці. По-третє, перехід до осілого способу існування поблизу водних джерел завдяки інтенсифікації (принаймні у загальній тенденції) використання харчових ресурсів водоймищ.

Найкраще археологічно вивчений Близькосхідний центр походження відтворюючої економіки (насамперед матеріали натуфійської культури) дає фактичні докази того, що землеробство виникає саме за таких обставин. Щодо Південно-Східної Азії, Мезоамерики та зони Перуансько-Болівійських Анд, то за сучасного стану їх археологічного дослідження запропонована модель може розглядатися як гіпотеза, що не суперечить наявним фактам. Уявляється, що запропонований підхід досить добре узгоджується з концепцією В. О. Шнірельмана відносно трьох етапів, мікроспалахів та спалахів у процесі переходу до відтворюючих форм господарювання<sup>16</sup>.

Однак привертає до себе увагу те, що майже повсюдно первинні осередки землеробства з'являються поблизу водоймищ з відносно обмеженими запасами харчових ресурсів, тоді, як на морських узбережжях та у заплавах могутніх рік ще довго провідна роль залишається за рибальством та іншими промислами. На Близькому Сході це, передусім, стосується долини Йордану та притоків Тигру у міжгір'ях Загросу, озер Центральної Анатолії і, цілком вірогідно, оаз (колись — теж озер) Північно-Східної Африки, з одного боку, і долини Нілу, переважно низових ділянок течії Тигру та Євфрату, а також Каруну, Сіро-Кілійське узбережжя з гирлами Оронту, Джейхану та Сейхану — з другого. Так само можуть бути протиставлені приозерна місцевість та у наш час досить сухі долини Центральної Мексики і найближчі до них ділянки узбереж Тихого океану і Мексиканської затоки, озера й міжгір'я Андського плато — Перуанському узбережжю, як і, здається, глибинні райони Індокитаю і узбережжя Південно-Східної Азії, Південного Китаю та Японії.

Встановлену закономірність можна пояснити таким чином. Ймовірно, можливості для виникнення землеробства існували на значно ширших територіях, ніж ті, де воно з'явилося вперше. Але, як переконливо довів американський етнолог Р. Карнейро<sup>17</sup>, за умов досить продуктивного рибальства та інших річкових (і, додамо, тим паче морських) промислів, ведучи осілий спосіб життя та навіть маючи необхідні знання у галузі землеробства, люди цілком свідомо зберігають традиційні засоби існування. Переорієнтування господарства на вирощування харчових рослин відбувається лише тоді, коли експлуатація водойм вже зовсім не може задовольнити потреб зростаючого населення. Лише криза традиційного привласнюючого типу життєзабезпечення змушує людей переходити до землеробства та тваринництва. Саме тому неолітичне населення долин Нілу, Тигру та Євфрату, узбереж Мексики, Юкатану, Перу, Південно-Східної та Східної Азії тощо тривалий час, підтримуючи безпосередні стосунки з сусідніми землеробськими суспільствами, зберігало стійку прихильність до правласнюючих форм життєдіяльності.

<sup>16</sup> Шнірельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.

<sup>17</sup> Карнейро Р. Л. Переход от охоты к земледелию // СЭ.— 1969.— № 5.

А втім з початком кризи переважно рибальської орієнтації господарювання, тим більше внаслідок того, що завдяки зростанню кількості населення частина людей була змушена селитися осторонь багатой і сільськогосподарської смуги, мешканці зазначених регіонів відносно швидко переносять центр тяжіння своєї діяльності на землеробство та тваринництво. Більше того, у багатьох випадках подальший розвиток тут був набагато швидшим, ніж у первинних ареалах становлення землеробства. Вже у IV тис. до н. е. Єгипет та Шумер, залишивши далеко позаду себе Палестину, Сірію, Загрос, Анатолію та Північне Дворіччя, створюють перші у світі ранньокласові міста-держави, активно впливають на історичну долю своїх сусідів. Згодом на узбережжях Мексика та Перу аналогічним чином підносяться перші у Новому світі цивілізації ольмеків, які передували майя та мочіка. Пояснити такі швидкі темпи розвитку можна, лише проаналізувавши ті організаційні засоби, за допомогою яких відповідні суспільства забезпечували зростання продуктивності сільськогосподарської праці<sup>18</sup>.

Слід зазначити, що в той час, коли населення центрів випереджаючого розвитку, що належало до внутрішніх районів ойкумени, виходило на рівень пізньої первісності, на просторах тодішньої периферії людства, насамперед у помірній та приполярній і тропічно-екваторіальній смугах, суспільний розвиток був досить помірним. При наявності навкруги великої кількості ще не залучених до активного господарського використання території, протиріччя між зростанням кількості населення та обмеженістю ресурсів у одному районі неважко усунути за рахунок переселення на суміжні землі. Додамо, що переважна більшість областей земної кулі була непридатною для доместикації рослин та тварин. До того ж у більшості суспільств з мисливсько-рибальсько-збиральницькою економікою пізньомезолітичного і навіть ранньонеолітичного типу темпи зростання людності були дуже незначними.

Отже, уявляється цілком вірогідним, що у переважній більшості випадків відтворюючі форми господарства поширювалися за рахунок розселення їх носіїв з центральних районів ойкумени на її периферію. Демографічний потенціал землеробів та скотарів був значно вищим, ніж у тубільного населення. Не виключено, що у деяких місцевостях на час появи таких колоністів ранньонеолітичні, переважно привласнюючі методи господарювання уже переживали кризу, отже, місцеві мешканці самі починали активно запроваджувати у себе землеробство та тваринництво, спираючись на досягнення своїх південних сусідів. Усе це стосується людності не тільки помірної, а й тропічної зони, де за доби неоліту складалося специфічне клубнево-коренеплідне землеробство, на ґрунті якого, як уже зазначалося<sup>19</sup>, майже неможливим було ствердження ранньокласових і навіть (папуаси та меланезійці є тому досить переконливим доказом) пізньопервісних відносин.

З усього сказаного випливає, що період класичної первісності, як і стадію, що їй передувала, доцільно розділити на три основні етапи.

Перший з них, який міг би зватися ранньонеолітичним (точніше, пізньомезолітично-ранньонеолітичним), характеризується таким зростанням ефективності виробництва завдяки насамперед всебічному розвитку рибальства, який забезпечив перехід до осілого способу життя та помітно прискорив темпи демографічного приросту. За відповідних умов протягом цього етапу у деяких окремих місцях земної кулі відбулося становлення найранішніх форм землеробства, яке ще ніде не стало провідною галуззю виробництва. Цього ж рівня досягли морські промисловики та рибалки.

Другий, власне неолітичний, етап можна охарактеризувати як паралельний розвиток ранніх землеробсько-тваринницьких суспільств і високопродуктивних рибальських та приморсько-промислових громад. За цієї доби відтворююча економіка набуває своїх головних рис та

<sup>18</sup> Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 91—94, 119—131.

<sup>19</sup> Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 80, 81.

зумовлює широку колонізаційну експансію її носіїв з центрів попереднього розвитку на периферію. На цьому етапі від загального шляху розвитку відтворюючої економіки відділяється тупикова лінія тропічного клубнево-коренеплідного землеробства, а також припиняється поступ спеціалізованих рибалок та морських промисловиків.

Третій, пізньонеолітичний (точніше пізньонеолітично-палеометалічний) етап пов'язаний, з одного боку, з кризою чи стагнацією найрозвинутіших суспільств привласнюючої системи господарювання, а з другого — з масштабним поширенням відтворюючої економіки, яка відповідно до природних умов набувала різноманітних проявів. У сприятливих обставинах, переважно у субтропічній та, інколи, тропічній зонах високорозвинуті рибалки та промисловики узбережжя активно сприймали досягнення своїх землеробських сусідів і досить швидко наздоганяли їх за рівнем продуктивності відповідної галузі виробництва. Значно ускладнюється й сфера нехарчового виробництва: не тільки у землеробів та скотарів, але навіть і у деяких суспільствах спеціалізованих рибалок-мисливців на морського звіра з'являється металургія міді. Проте на рівень пізньої первісності виходять лише землеробські колективи.

*Пізня первісність*, або третя стадія розвитку первісного суспільства, характеризується нероздільним пануванням землеробсько-скотарських методів господарювання. Переважно землеробські (що спеціалізуються майже виключно на вирощуванні злаків, тобто — хліборобські) та скотарсько-землеробські суспільства неолітичного типу щодали все чіткіше розподіляються за трьома головними напрямками розвитку, а саме: 1) хліборобсько-скотарські суспільства у зонах, де достатньо атмосферних опадів, 2) переважно хліборобські або хліборобсько-скотарські суспільства у зонах, де природні умови потребують штучного зрошування полів та 3) переважно скотарські суспільства у місцевостях, де на тому рівні розвитку продуктивних сил розводити свійських тварин було більш доцільним, ніж обробляти землю.

Для доби пізньої первісності притаманною є можливість виробляти не тільки необхідний та надлишковий (що йшов на розширене відтворення населення), а й певною мірою прибутковий продукт. Останній, завдяки владі-власності представників племінної верхівки на ресурси колективу та дії редистрибутивної системи централізованого перерозподілу матеріальних благ<sup>20</sup>, вже зосереджувався у руках правлячої родо-племінної знаті, однак, ще не в повному розумінні привласнювався приватним чином. Традиційно він усвідомлювався як та частина громадського надбання, яку за відносно задовільної забезпеченості населення усім необхідним для існування є сенс використовувати на суспільні та культові потреби. Проте фактичними розпорядниками цього надбання стають соціальні лідери, які фактично за рахунок цього самого прибуткового продукту зміцнюють свою владу над колективом. Все це, зрозуміло, було пов'язане з відокремленням розумової праці від фізичної, розвитком ремісничого виробництва та поширенням економічних зв'язків між окремими потестарно-політичними угрупованнями. На добу пізньої первісності припадає ствердження та розвиток інституту племені як органу громадської влади та управління, який з переходом до ранньокласових відносин органічно починає виконувати функції ранньодержавного апарату<sup>21</sup>.

Розгляд доби пізньої первісності з боку виробництва ще невеликого за своїм обсягом прибуткового (точніше, передприбуткового) продукту логічно веде до постановки питання про те, яким чином та за яких умов суспільство могло досягати відповідного рівня добробуту. Інакше кажучи, якими засобами можна було забезпечити зростання продуктивності праці у сільськогосподарській сфері на стадії пізньої

<sup>20</sup> Васильев Л. С. Указ. соч.— С. 70.

<sup>21</sup> Генинг В. Ф., Павленко Ю. В. Институт племені как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 102—143.



первісності? Оскільки ця проблема вже спеціально розглядалася<sup>22</sup>, немає потреби докладно на ній зупинятися. Зазначимо лише, що досягати зростання продуктивності праці у землеробстві можливо було завдяки удосконаленню організації виробництва або його засобів. Універсальним фактором розвитку продуктивних сил у сільському господарстві було поліпшення шляхом селекції видів домашніх рослин та свійських тварин.

Організаційний спосіб підвищення виробництва сільськогосподарської продукції був переважно (хоч і не завжди) пов'язаний з проведенням широкомасштабних акцій щодо будівництва та ремонту іригаційно-меліоративних систем і терасування гірських схилів. Саме це спостерігається у найдавніших цивілізаціях Старого та Нового світів, які виникали і тривалий час розвивалися за умов енеоліту. У цьому випадку відокремлення ремесла пов'язане насамперед з розвитком престижних запитів соціальної знаті, на задоволення потреб яких і спрямована праця майстрів-професіоналів. Необхідність у державній організації виробничого процесу зміцнює верховну владу-власність на всі основні ресурси і, насамперед, на землю.

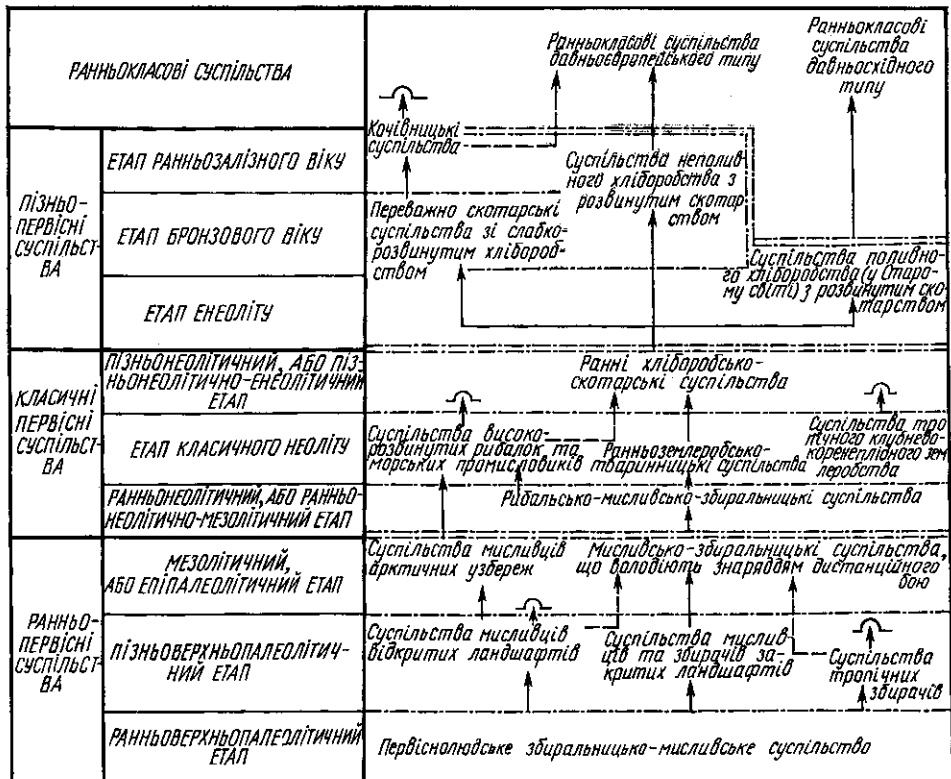
Другий спосіб підвищення хліборобського виробництва пов'язаний з втіленням у сільське господарство металевих, передусім залізних знарядь праці у тих екологічних зонах, де не виникає потреби в штучному зрошуванні полів. Найбільш яскраві приклади такого шляху надає давня Європа, починаючи з доби ранньозалізного віку. За цих умов розвиток ремісничого виробництва, насамперед металургії, що забезпечувала суспільство спочатку зброєю, а згодом і знаряддями праці, значно передреє виникненню власне ранньокласових відносин. Саме воно забезпечило можливість якісного підвищення продуктивності сільськогосподарської праці. Влада-власність правлячої верхівки і в таких суспільствах зберігається досить тривалий час, проте внаслідок все більшої приватизації виробництва згодом втрачає реальне значення.

Таким чином, здається, можна пов'язати шляхи господарського розвитку пізньопервісних суспільств з розробленими раніше шляхами ствердження ранньокласових відносин. Пізньопервісні суспільства іригаційного та терасного землеробства за доби енеоліту органічно (з все-світньо-історичного погляду) виходять на східний шлях розвитку докапіталістичних соціально-економічних структур. Складнішою була доля пізньопервісних суспільств неполивного землеробства. На певному етапі розвитку всі вони пережили стагнацію та глибоку кризу, тимчасовий вихід з якої забезпечувався завдяки зростанню у господарській системі питомої ваги скотарства. Тільки деякі з них, що за сприятливих екологічних та історичних умов змогли створити складне багатогалузеве виробництво на основі централізованої координації трудових зусиль та редистрибуції продуктів, з одного боку, і підкоренню сусідів, з другого, за доби бронзи вийшли на рівень створення ранньокласових соціальних організмів. Класичний приклад — Енеїда доби Кріто-Мікенської цивілізації. А втім на інших землях Європи ранньокласові відносини стверджувалися на ґрунті виробничих досягнень ранньозалізного віку. Скотарські ж суспільства степової зони, як уже зазначалося, мали змогу подолати пізньопервісний стан лише з переходом до кочівництва, при підкоренні сусідніх хліборобських племен та встановленні найтісніших економічних стосунків з найближчою цивілізацією. Саме за таких умов у середині I тис. до н. е. виникла Велика Скіфія.

Окремо слід зупинитися на проблемі виділення якісних етапів у розвитку пізньопервісних суспільств. Розглянемо її з боку означених вище шляхів їх розвитку.

Найдавніші цивілізації східного типу виникають на ґрунті іригаційного землеробства за доби енеоліту — ранньої бронзи. Час, що відокремлює їх від останнього, пізньонеолітичного етапу класичної первісності, на відповідній території відносно недовгий — у межах двох-чотирьох століть.

<sup>22</sup> Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 91—100.



Періодизаційна схема первісності.

тирьох тисячоліть. Протягом цього хронологічного відрізка на півдні Месопотамії, в Єгипті та інших центрах формування найдавніших цивілізацій розвивалося послідовно прискореним темпом. За умов енеолітичного технологічного рівня, завдяки відповідним організаційним новаціям все продуктивнішим ставало сільськогосподарське виробництво, провідною галуззю якого було іригаційне землеробство. Певні якісні, принципово відмінні один від одного етапи у цьому розвитку досить важко виділити.

Інша справа — хліборобсько-скотарські суспільства західного шляху еволюції пізньопервісних суспільств. За умов енеоліту багато з них досягають відносно високого рівня соціально-економічного та культурного розвитку (балкано-дунайські суспільства, Трипілля тощо), але ранньокласові соціальні організми на їх ґрунті не виникають. Навпаки, за доби ранньої бронзи матеріальна культура на їх землях зазнає певного зuboжіння, зникають великі селища тощо. Проте поступово налагоджується виробництво знарядь з бронзи (насамперед, зброї), а в системі господарювання, як гадають дослідники, перевага надається скотарству. Поява чорної металургії знову несе істотні зміни. Якісно зростає продуктивність землеробства, відповідні суспільства, розвиток яких помітно прискорюється також завдяки стосункам з південними цивілізаціями, досягають нарешті рівня ранньокласових відносин. Тому є сенс виділяти три етапи у розвитку пізньопервісних суспільств цієї лінії: енеолітичний, бронзового та ранньозалізного віку.

Аналогічні етапи проходять і скотарські суспільства. За доби енеоліту вони ще досить тісно були пов'язані із землеробством у річкових заплавах, але у бронзовому віці, в результаті поліпшення видового складу стад, розвитку засобів пересування, господарського освоєння пасовиськ на вододілах тощо, темпи їх розвитку істотно зростають. Новим якісним рубежем був перехід до кочівництва, що хронологічно збігся з початком доби заліза. На цьому рівні за відповідних умов но-

мади можуть виступати як провідна політична сила при створенні складних ранньокласових соціальних організацій.

Таким чином, в історії пізньопервісних суспільств є всі підстави виділяти три головні етапи, які, витримуючи принцип співставлення окремих фаз суспільного розвитку з номенклатурою традиційної археологічної періодизації, можна називати етапами енеоліту, бронзового та ранньозалізного віків. Слід лише пам'ятати, що одні пізньопервісні суспільства виходять на рівень ранньокласових відносин ще наприкінці першого, енеолітичного етапу, інші — за доби бронзи (головним чином завдяки розвитку данницької експлуатації сусідніх племен з боку тих, хто володів більш якісним військово-транспортним устаткуванням), треті — вже з поширенням виробів із заліза.

Отже, первісна історія людства (як і історія докапіталістичних класових суспільств) може бути репрезентована у вигляді системи окремих, перспективних та тупикових шляхів (ліній) суспільно-економічного розвитку, пов'язаних з певними системами організації виробництва за тих чи інших природних умов на тій чи іншій стадії розвитку продуктивних сил. Розгляд зазначених ліній поступу дає підстави і для розробки більш конкретної, ніж прийнята в сучасній науковій літературі, періодизаційної схеми первісності. Кожна з трьох її стадій поділена ще на три етапи. Шляхи розвитку пізньопервісних суспільств органічно переходять у лінії поступу суспільств ранньокласових. В узагальненому вигляді це можна показати за допомогою схеми (рисунок).

*Ю. В. Павленко*

#### ПУТИ РАЗВИТИЯ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

В статье предпринята попытка выделить и обобщить основные пути хозяйственного развития обществ ранней, классической и поздней первобытности.

Поливариантность исторического движения заметна уже в эпоху верхнего палеолита, когда в различных природно-климатических зонах складываются общества тропических собирателей, охотников открытых пространств и охотников-собирателей закрытых ландшафтов. Позднее выделяется линия развития прибрежных охотников на морского зверя. С переходом к мезолиту, по мере распространения орудий дистанционного боя, тип охотников-собирателей закрытых ландшафтов становится ведущим во всемирном масштабе.

Переход к классической первобытности связан с развитием оседлости на базе освоения ресурсов водоемов при развитии рыболовства. В этих условиях в эпоху неолита в одних местах происходит становление производящих форм хозяйства, тогда как в других предельного уровня достигают рыболовство и морские промыслы. Общества ранних земледельцев и высокоспециализированных рыболовов стадияльно синхронны. Однако первые содержат потенциалы дальнейшего развития, тогда как вторые — застойные, что проявилось уже на этапе позднего неолита.

Стадия поздней первобытности характеризуется полным преобладанием производящих форм хозяйства и представлена тремя основными линиями развития. Первая, связанная главным образом с системой орошаемого земледелия, достаточно быстро (еще в энеолите) приводит к созданию раннеклассовых обществ древневосточного типа. Вторая, ориентирующаяся на неполивное земледелие, в конечном итоге определяет появление раннеклассовых социальных организмов древнеевропейского типа. Третья, скотоводческая, представлена кочевыми обществами, способными переступить рубеж классовобразования лишь при теснейшем взаимодействии с оседлыми земледельцами.

*Yu. V. Pavlenko*

#### WAYS OF THE PRIMITIVE SOCIETY DEVELOPMENT

An attempt is made to distinguish and generalize basic ways of economic development of societies of the early, classic and late primitive state.

Polyvariance of the historical advance has become noticeable already at the stage

of the Upper Paleolith, when communities of tropical collectors, hunters of open landscapes and collecting hunters of closed landscapes were formed in different natural-climatic zones. Later a tendency of coastal sea-animal hunting developed. With a transfer to the mesolith, as time-fuse battle guns were spread, a type of collecting hunters of closed landscapes became a leading one on the world-wide scale.

A transfer to the classical primitive state was promoted by development of a settled way of life on the basis of assimilation of water body resources with development of fishery. Under such conditions in the Neolith epoch producing forms of farming were consolidated in some parts, while fishery and sea game-shooting reached their apex in other parts. Communities of early farmers and high-specialized fishers were synchronous by stages. However, the former contained potentialities of the further development, while the latter were stagnant, which was observed already, at the stage of the Late Neolith.

A stage of late primitive state was characterized by a complete predominance of producing forms of farming and was presented by three main developmental lines. The first line connected mainly with a system of irrigated agriculture led to creation of early-class old-East communities rather rapidly (as far back, as Eneolith). The second line with the non-irrigated agriculture gave finally a rise to early-class social organisms of the old European type. The third line, a cattle-breeding one, was presented by nomadic communities able to step over a boundary of class-formation only in case of a tight interaction with settled farmers.

*Одержано 19.12.88*

---

## **Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань**

---

© С. В. Смирнов

*У статті обґрунтовується питання про те, що проблема неандертальських поховань мусить розглядатися як складова частина всього комплексу питань про формування первісного синкретизму на підставі розуміння цілісності антропосоціогенезу. При такому підході неандертальські поховання пов'язуються з генезисом релігії і не можуть оцінюватись як докази вже сформованих релігійних поглядів.*

Минуло більше століття від того часу, як серед найважливіших археологічних комплексів палеолітичної доби чільне місце посіли неандертальські поховання, вивчення яких пов'язується з вирішенням питання про первісну релігію. З'ясуємо спочатку хоча б у найзагальніших рисах вихідні питання про те, що таке релігія і які її форми притаманні первісному суспільству. Без цього пошук історичних коренів релігії не можна спрямувати у чітке дослідницьке русло.

Релігія — це фантастичне відтворення у свідомості людини оточуючого світу, що виникає як необхідний елемент суспільного життя. Існують певні розбіжності щодо того, чи можна ілюзорні уявлення первісної людини вважати релігією. Одні дослідники гадають, що в даному випадку йдеться про міфологічну свідомість і що про релігію у власному розумінні цього поняття можна говорити лише стосовно тих історичних епох, в яких виникають теологічні концепції. Інші вважають, що ілюзорні уявлення первісної людини слід розглядати як релігійні вірування, оскільки в них (уявленнях) містяться всі найважливіші елементи — віра в надприродні сили і спеціальні ритуали, спрямовані на нейтралізацію їх негативного впливу.

Матеріалістичне трактування потреби в релігії відкидає ідею біологічної або індивідуально-психологічної схильності людини до віри. «Потреба в релігії, як багато інших духовних («вищих») потреб люди-